

Hostiers, bacines, encensers i campanetes del Museu de Lleida, diocesà i comarcal

Lluïsa Amenós

Doctora en Història de l'Art. lluisaamenos@terra.es

Resum

L'any 2004, amb motiu de la revisió de l'inventari de la col·lecció de metalls del Museu de Lleida, Diocesà i Comarcal, vaig tenir l'oportunitat d'analitzar un seguit d'objectes d'ús litúrgic de notable qualitat artística –hostiers, bacines, encensers i campanetes. Malauradament, aquestes peces no disposen de gaires estudis específics i, en conseqüència, la seva documentació resulta difícil. Per aquest motiu, abans d'iniciar la revisió de l'inventari de la col·lecció de metalls del Museu de Lleida, i amb l'objectiu de definir uns criteris bàsics de contextualització i seriació cronològica, vam optar per dur a terme una recerca prèvia de paral·lels iconogràfics i una anàlisi de les peces conservades en els principals museus diocesans. L'article que us presentem és el resultat d'aquest estudi documental.

Abstract

Host moulds, washbasins, censers and bells at the diocesan and county museum of Lleida

In 2004, on the occasion of the revision of the inventory of the metals collection at the Diocesan and County Museum of Lleida, I had the chance to analyse a series of liturgical items of outstanding quality – host moulds, washbasins, censers and bells. Unfortunately, very few specific studies have been conducted on these items, and as a result, it is quite difficult to document them. For this reason, before undertaking the revision of the metals collection at the Museum of Lleida, and with the goal of defining basic criteria of contextualisation and chronological series, we chose to conduct a prior study on iconographic parallels and an analysis of the items conserved in the main diocesan museums. The article presented is the result of this documentary study.

Hostiers

Els hostiers són els motlles de ferro que empraven antigament els sagristans i els monjos per coure les hòsties.¹ Són constituïts per dos llargs braços articulats i capçats per planxes de ferro que solen prendre forma quadrangular, circular, ovalada o piriforme. En una de les cares internes de les planxes s'hi disposen les Sagrades Formes gravades en negatiu.

El Museu de Lleida, diocesà i comarcal conserva una completa col·lecció d'hostiers i neulers d'època medieval. Juntament amb els fons dels museus diocesans de Vic, Solsona, Barcelona i Tarragona, la col·lecció del Museu de Lleida constitueix un referent obligat a l'hora d'emprendre un estudi global sobre aquests objectes. D'entre el conjunt de la col·lecció, sobresurten les peces medievals i les procedents de la vila de Bagà, datables al segle XIX.

A Catalunya, conservem un conjunt d'hostiers, d'època baix medieval, que porten inscrit el nom de l'autor i la data d'execució. Dos d'ells es conserven al Museu de Lleida.² El tercer forma part d'una col·lecció privada de la Massana (Andorra). Tots tres presenten la inscripció «*G. Sans Areyn me féu*» –o «*me ffe jcyt*»– a cada braç, i l'any de realització, envoltat d'una característica decoració a base de rengleres de petits cercles amb un punt central. L'hostier amb número d'inventari MDL 1301 conté quatre formes de la mateixa mida amb escenes narratives de factura molt popular, afins

al repertori formal del món romànic: són l'Anunciació, centrada pel gerro amb el lliri que tradicionalment separa Gabriel de Maria; el Calvari, envoltat per la llegenda «*IHS / XPS / FILIUS / DEI / VIVI / SALVE*»; Crist Ressuscitat amb els braços oberts, assegut sobre una banquetta, i la figura frontal d'un àngel amb les ales esteses. L'hostier amb número d'inventari MDL 1305 conté quatre formes organitzades en funció dels monogrames «*XPS*», «*DHS*» o «*IHS*», envoltats de creus, volutes i motius estrellats. Només la forma gran de la dreta presenta una escena narrativa: el Calvari amb la Verge i sant Joan. Aquests dos hostiers porten inscrita la data 1340 als braços.³

Els hostiers pertanyents al cercle de Sanç Areny presenten un tractament formal d'arrel popular, amb figures tosques i esquemàtiques i composicions simplificades.

Un segon grup d'hostiers porten la inscripció: «*P. Gili ff^a - Dab [i] -o "Dau [i]" - me féu*» i un signe no identificat. Més nombrós que l'anterior i de realització més acurada, aquest grup presenta un disseny molt més estandarditzat, organitzat en funció d'una inscripció central disposada en horitzontal, amb les llegendes «*IHESUS*», «*DOMINUS*» o les seves contraccions, i parelles de volutes simètriques coronades per una creu grega i envoltades de formes estrellades o punts. El Museu Diocesà de Lleida conserva un hostier amb aquesta inscripció (MDL 1307).⁵

En els motlles del segle XV s'accentua la diferència de diàmetre entre les hòsties destinades als fidels i als sacerdots, s'amplia el repertori temàtic i les escenes narratives acusen una execució més precisa i rica en detalls. Predominen els temes de l'*Eccce Homo* o la Crucifixió, envoltats dels instruments de la Passió, la Flagel·lació i la visió de l'Anyell Místic. En les formes destinades als sacerdots, les escenes narratives són emmarcades per cercles polilobulats o formes quadrilobulades i envoltades d'orles epigràfiques, tendència que ja apareixia al segle anterior. El repertori decoratiu esdevé més madur i complet, i inclou representacions de palmetes, de roleus vegetals, o de formes florals estilitzades.

En ple segle XV hi situariem l'hostier amb número d'inventari MDL 1310⁶ comparable a un altre conservat al Museu Episcopal de Vic (MEV 8117)⁷ i a un parell de cap piriforme conservats al mateix museu (MEV 3400 i 1978), tots ells relacionables amb un tercer procedent d'Ullastret.⁸ Aquestes peces presenten nombroses similituds pel que fa a la iconografia, a la morfologia dels cercles d'emmarcament i al tipus de lletra emprat en els monogrames i en les orles epigràfiques que envolten les Sagrades Formes, fet que evidencia l'ús dels mateixos models iconogràfics.

En els hostiers dels segles XVIII i XIX, s'accentua la diferència de mida entre la Summació i les formes destinades als fidels. El repertori temàtic inclou la Crucifixió, el Calvari i els símbols de la Passió, especialment el calze i el Sagrat Cor. Aquests elements s'acompanyen sovint de caps de querubins en disposició radial. En les diverses versions de l'Eucaristia pintades per Antoni Viladomat hi apareixen hòsties gravades amb el tema del Calvari. Citarem com a exemple més reeixit les pintures murals que decoren la Confraria de la Verge dels Dolors de l'església de Santa Maria de Mataró, obrades l'any 1722.

D'aquest moment, són destacables els hostiers que porten inscrita la marca de la vila de Bagà (Berguedà). Del taller baganès en coneixem ben poca cosa, bé que, a redós del nombre de peces conservades, es pot assegurar l'existència en aquesta vila d'un taller productor d'hostiers de ferro. No sabem tanmateix si estaria relacionat amb la desapareguda farga que aprofitava les aigües del Bastareny o si es tractava d'un obrador especialitzat en aquest tipus de productes. A la manca d'un

estudi històric, cal sumar-hi l'absència d'un catàleg de peces conservades, la qual cosa dificulta encara més el seu estudi. El Museu Diocesà i Comarcal de Solsona i el Museu Episcopal de Vic conserven dos hostiers de segura procedència baganesa (MDCS 67° i MEV 16348). Es tracta de dues peces de cap ovalat que contenen gravades quatre Formes de disseny similar, dues de grans i dues més de petites. Les primeres contenen al seu interior la figura de Crist a la creu acompanyada de dos àngels ceroferraris, escena que apareix encerclada per raigs radials i caperrons de querubins. Les Formes petites contenen una creu amb representació d'aiguës a la fusta. Ambdues plaques porten inscrita a la base en nom de la vila de "BAGÁ". Al Museu de Lleida es conserva un hostier que presenta moltes similituds estilístiques amb aquestes peces, bé que el model iconogràfic ha sofert un procés de simplificació (MDL 1318).¹⁰

Bacines

Les bacines eren unes safates o plats generalment de metall que s'empraven comunament per al captiri, però també en les ofrenes i oblacions de les misses de difunts o en els oficis de festes. És per aquest motiu que sovint estaven decorades amb imatges de la Verge o dels sants patrons —en forma de petita escultura exempta o de baix relleu situat al centre del plat— o bé amb escenes religioses inspirades en les Sagrades Escriptures. Les bacines també s'empraven com a salvelles de llànties i canelobres.

Miquel Utrillo és autor del treball més complet fet fins ara a Catalunya sobre les bacines de llautó, bé que altres autors més moderns han fet interessants aportacions a l'estudi d'aquests objectes.¹¹ La meua intenció no és resumir el seu contingut al llarg d'aquestes línies, sinó aprofitar l'ocasió per reflexionar sobre algunes de les afirmacions que s'hi fan. Tots els autors citats donen per bona la idea que els dibuixos i motius epigràfics que decoren el fons del plat foren elaborats mitjançant tècniques de repussat o estampat, i les sanefes que decoren l'ala, gravades a punxó. Tanmateix, una anàlisi acurada de la peça fa pensar que el procés constructiu de les bacines té força a veure amb les tècniques de foneria. Una de les particularitats del repussat i de l'estampat és que deixen traces evidents del dibuix, tant en l'anvers com en el revers de la peça que es treballa. En les bacines estudiades, les empremtes del dibuix decoratiu i de les lletres que conformen l'orla epigràfica haurien d'haver quedat ben visibles al revers del plat. Per contra, cap dels dos motius ha deixat rastre. Per aquest motiu, penso que l'orla epigràfica i els trets principals del dibuix que decora aquestes bacines deuen tenir l'origen en el motlle de fosa. El dibuix principal, fet amb fosa, es completa i s'enriqueix amb motius decoratius complementaris, fets amb tècniques de repussat, cisellat o punxonat. Els traços d'aquests treballs d'acabat sí són visibles al revers de les bacines.

Malgrat que hom ha volgut veure una repetició pràcticament invariable dels repertoris decoratius, la realitat és que s'observen variacions tant en les sanefes ornamentals de les ales com en les orles epigràfiques. Revisades les col·leccions del Museu Frederic Marès de Barcelona, Episcopal de Vic i Diocesà i Comarcal de Solsona es comprova que les mateixes sèries temàtiques tenen gravats a l'ala motius decoratius i epigràfics ben diferents. El repertori epigràfic, no obstant, es nodreix d'un conjunt limitat de frases que es repeteixen constantment. Els textos de les orles epigràfiques s'han transcrit i traduït de maneres ben diverses. Per exemple: una inscripció força repetida en diverses bacines conservades és trascrita amb la frase "*SCHWART DER IN FRID*" i és traduïda a *Pulchra*

com “el negre el qui és en pau”. Miquel Utrillo, en el seu estudi sobre les dinanderies, transcriu la mateixa inscripció amb la frase “*WART DER IN FRID GEH*” i la tradueix com a “Espera o creu en el que va en pau”. Utrillo afegeix, a més, que es tracta de textos escrits en llengua flamenca, la qual cosa ens permet relacionar les bacines que porten aquesta inscripció amb els obradors flamencs. En tot cas, la diversitat d’interpretacions en relació a una mateixa inscripció ens fa palès que els estudis fets fins ara no resulten gens fiables i que cal dur a terme una correcta transcripció i traducció d’aquestes inscripcions amb paleògrafs especialitzats en les escriptures germànica i flamenca antiga. De ben segur que els estudis epigràfics ens poden ajudar a localitzar els contextos culturals on es van obrar aquestes peces. En les bacines del Museu de Lleida s’adverteixen dos tipus de lletra diferent: el primer presenta uns traços simples i rectilinis i, segons Utrillo, es troba en les orles epigràfiques escrites amb llengua flamenca. El segon, respon a un tipus de lletra gòtica estilitzada, característica del món germànic i relacionable amb els tallers de Nüremberg.¹² D’aquest tipus d’escriptura, en tenim un exemple en la bacina amb número d’inventari MDL 935.

Pel que fa a les sèries temàtiques, sobresurten les dedicades a Adam i Eva, a l’Agnus Dei, a la Immaculada Concepció i als diversos motius vegetals o geomètrics, en especial el dels pètals en rodavent. Les bacines que presenten el tema dedicat a Adam i Eva s’inspiren en un mateix model iconogràfic que ofereix nombroses variacions en els detalls, especialment en l’escenografia i la posició de les mans. Es tracta d’un tema pres dels nombrosos gravats dels grans mestres alemanys que circulaven a l’època, molt especialment de Dürer.

Pel que fa als paral·lels iconogràfics, hem pogut localitzar tres representacions de bacines similars a les conservades al Museu de Lleida, dues en pintures flamenques i una en un retaule català. Totes tres peces apareixen en contextos domèstics, tot i que algunes d’elles formen part del conjunt d’objectes de devoció privada que acompanyaven les figures religioses que solien presidir les llars medievals. Així per exemple, a la taula de santa Irene curant sant Sebastià, atribuïda a Josse Lieferinx (1497-98), s’hi representa un interior amb un altaret col·locat sobre una calaixera, el qual és presidit per una escultura de la santa flanquejada per dues bacines repenjades a la paret. Malauradament, aquest racó de la cambra ofereix una vista en biaix i no és possible copsar-ne els motius decoratius. A l’Anunciació de Joos van Cleve (c. 1525), s’hi representa una bacina decorada amb rajos radials i a la Nativitat de Lombeek n’apareix una altra decorada amb motius geomètrics. A casa nostra, només hem pogut localitzar una bacina decorada amb gallons pintada a l’escena del diable suplantant sant Esteve nونات, del retaule major provinent de l’església de Sant Esteve de Granollers, pintat pels germans Vergós entre 1491 i 1500.

Encensers

L’encenser és un braser emprat per a cremar encens que s’usava tant en les cerimònies religioses com en les d’enterrament. És constituït per una caldereta amb un peu i una tapadora articulada, habitualment calada, que queda suspesa per tres o quatre cadenetes.¹³ La tipologia més estesa en època alt medieval pren forma esfèrica, amb peu circular i tapa calada decorada amb formes geomètriques simples (triangles, cercles, rectangles o quadrats) o estilitzacions vegetals. Se sosté mitjançant tres varetes metàl·liques a la part inferior de les cadenes de sustentació que passen entre dues guies o armelles col·locades a la paret exterior, vora el llavi. Les cadenes són coronades per

una anella o una peça cupulada sovint constituïda per tres braços de forma vegetal. En la plàstica medieval trobem diverses representacions d'aquesta tipologia. La més antiga es troba en el foli 115 del Beatus de Torí, però també en trobem per exemple en les portalades de Santa Maria de Cornellà de Conflent, Sant Martí de Mura o Santa Maria de Manresa, datades totes elles entre la segona meitat i finals del segle XII. Al Museu de Lleida es conserven diversos encensers d'aquest tipus. D'entre els decorats amb motius geomètrics, en destaca un (MDL 856) formalment igual al que es conserva al Museu Diocesà i Comarcal de Solsona procedent de Sant Quirze de Pedret (MDCS 585).¹⁴ D'entre els decorats amb estilitzacions vegetals destaca per la seva bellesa el que porta el número d'inventari MDL 852.

Durant el mateix període, es documenten encensers de forma ovoïdal, de parets llavorades amb motius geomètrics i coronats per una petita cúpula calada. Exemples d'aquesta tipologia els trobem representats a l'intradós de l'arc de la portalada de Santa Maria de Ripoll. Al Museu de Lleida, se'n conserva un decorat amb les característiques estilitzacions vegetals romàniques que respon a aquesta morfologia (MDL 851). Altres models més tardans presenten sofisticades estructures arquitectòniques que al·ludeixen a la Jerusalem celeste. Teòfil, en el seu tractat *De diversis artibus*, escrit durant la primera meitat del segle XII, recomana decorar la coberta dels encensers amb estructures turriformes.¹⁵ Tenim exemples d'aquesta tipologia en les peces amb número d'inventari MDL 857, decorat amb agulles en forma de rostres humanitzats, i MDL 858.

L'encenser de forma esfèrica perviu fins ben entrat el segle XIV, tal i com testimonien les representacions contingudes en les arts plàstiques. Cal tenir en compte tanmateix que podria tractar-se d'una forma arcaïtzant pròpia d'objectes que encara es trobaven en ús. Exemples d'aquesta tipologia es troben representats a la làpida sepulcral de Margarida Cadell (primer quart del segle XIV) (MNAC 4366), a les pintures murals provinents de la col·legiata de Sant Vicenç de Cardona (vers 1325-1350), a l'escena de la mort de Sant Agustí del retaule dedicat al sant procedent del monestir de Sant Joan de les Abadesses (1340-1345) o al sepulcre de la reina Elisenda de Montcada al Palau de Pedralbes (mitjans segle XIV). Altres models esfèrics de tradició romànica que perviuen durant tota l'època medieval són aquells provistos de tapa decorada amb estilitzacions vegetals o decorada amb motius arquitectònics. Aquests darrers poden presentar peus de forma foliàcia. El primer tipus es troba representat en l'anunciació a sant Zacaries del retaule dedicat als sants Joans, provinent del castell de Santa Coloma de Queralt (Conca de Barberà), pintat per Joan de Tarragona vers 1365. El segon, en el retaule de Santa Magdalena de la Catedral de Girona, pintat per Pere Mates l'any 1526.

Les formes cupulades o troncocòniques es consideren posteriors a les formes esfèriques però contemporànies en utilització. N'hem trobat exemples representats en l'escena de l'*Anunciació a sant Zacaries* del retaule dedicat a sant Joan Baptista, provinent de l'església de la Pobla de Mamufet, datat el 1472.

Els encensers turriformes, decorats amb motius gòticitzants presos de la decoració arquitectònica, són propis del ple gòtic. En trobem representats a l'escena de l'*Anunciació a sant Zacaries* del retaule de l'altar major de l'església de Sant Joan del Mercat de Lleida, pintat per Pere Garcia de Benavarri durant la segona meitat del segle XV. El Museu de Lleida en conserva diversos exemplars, tot i que el més reeixit és el que porta el número d'inventari MDL 852, fet amb argent.

Tant la forma com el repertori decoratiu goticitzant perviuen fins ben entrat el segle XVII, bé que coexisteixen amb aquest model altres tipologies més abarroades. Són peces generalment més esveltes, de caldereta globular i tapa cilíndrica calada amb ornamentacions de línies sinuoses. Incorporen motius decoratius propis del repertori barroic i recursos tècnics característics que es perllongaran durant tot el segle XVIII i part del XIX, com l'ús dels fons puntejats. A banda dels encensers documentats gràcies a les marques de punxó o a les dates gravades en superfície, tenim els paral·lels iconogràfics més notables en les figures dels arcàngels representades a les pintures murals de l'església del monestir de las Descalzas Reales de la Encarnación de Madrid, executades al segle XVII per Bartolomé Román. El Museu de Lleida conserva força exemplars d'aquesta tipologia, tot i que en sobresurt un (MDL 859) decorat amb garlandes i caps de querubins al peu. El Museu Episcopal de Vic conserva un altre encenser molt similar (MEV 11181).

Paral·lelament a aquestes tipologies, n'existeixen altres de més populars que s'inspiren en els models precedents d'arrel romànica. El Museu Episcopal de Vic conserva un encenser d'aquest tipus, constituït per un braseret esfèric i una tapa aixafada decorada amb motius geomètrics calats (MEV 5219). Gràcies a una inscripció gravada a la paret del braser, sabem que fou obrat l'any 1689 per al santuari de Santa Maria de Vidabona (Ripollès).

El Museu de Lleida conserva una tapa d'encenser en forma de cupulí datable al darrer terç del segle XVIII (MDL 869). Tenim un paral·lel iconogràfic d'aquesta tipologia en les insígnies pontificals de l'Antic Testament representades en les pintures del Palau Episcopal de Barcelona, executades per Francesc Pla, El Vigatà, l'any 1784.

Campanetes

Com bé s'explica a *Pulchra* i a *Millenium*, el Museu de Lleida conserva un conjunt de campanetes de característiques morfològiques i estilístiques molt properes. Es tracta d'una tipologia emprada per satisfer les necessitats litúrgiques de l'*Angelus* o *Ave Maria*, que solia emprar-se també a l'hora del *Sanctus* i del *Domine*. Són peces fetes amb bronze fós, en forma de copa invertida i de petites dimensions.¹⁶ Presenten el mànec en forma de balustre i la panxa decorada amb figures religioses en baix relleu. Totes elles porten la inscripció "*AVE MARIA GRATIA PLENA*" acompanyada de les dates 1570, 1577 i 1586.

Josep Gudiol, en les seves *Nocions d'Arqueologia Sagrada Catalana*, explicava que al Museu Episcopal de Vic es conserven diverses campanetes religioses fabricades a Flandes durant el segle XVI.¹⁷ Les campanetes del Museu Episcopal de Vic presenten moltes similituds morfològiques i decoratives amb les del museu de Lleida. Igual que aquelles, contenen orles epigràfiques amb textos de salutació a la Verge, l'any de fabricació i, algunes d'elles fins i tot, un nom propi acompanyat del conegut "*me fecit*". Les dates inscrites corresponen també a la segona meitat del segle XVI: 1550 (MEV 5946), 1555 (MEV 4665), 1557 (MEV 7710) 1575 (MEV 592) i 1582 (MEV 6802).

Les campanetes de Vic porten inscrits els noms de "*Ihoanes*", que apareix en dues peces que abraquen l'interval cronològic comprès entre 1550 i 1555 (MEV 5946 i 4665), i de "*Petrus Gheineus*" que apareix en una altra datada el 1575 (MEV 592).¹⁸ Aquest darrer podria pertànyer a la nissaga dels van der Ghein, coneguts bronzistes de Mechelen especialitzats en la producció de campanes i morters, actius al darrer terç del segle XVI.¹⁹

NOTES

1. Vegeu una síntesi sobre aquest objectes a Lluïsa AMENÓS, «Hostiers i neulers medievals del Museu Episcopal de Vic» a *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, núm. 1, 2005, pàg. 91-110 i *Íbid*, «La forja», a *L'art gòtic a Catalunya*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona (en premsa).
2. *Museu Diocesà de Lleida. Pulcra. Catàleg de l'Exposició*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Lleida, 1993, pàg. 197, cat. núm. 402 i 403.
3. La inscripció diu, textualment, «lan MCCCXL».
4. Possiblement es refereixi a [ferri] flaber].
5. *Museu Diocesà de Lleida...* 1993, pàg. 197, cat. núm. 404. Els autors del catàleg llegiren la data 1245 al final de la inscripció.
6. *Museu Diocesà de Lleida...* 1993, pàg. 198, cat. núm. 408.
7. Josep GUDIOL I CUNILL, *Nocions d'Arqueologia Sagrada*, vol. II, Imprenta Balmesiana, Vic, 1933, pàg. 459, fig. 447. Lluïsa AMENÓS, «Hostier» a *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Museu Episcopal de Vic, Vic, 2003, pàg. 312.
8. AMENÓS 2005, pàg. 98.
9. *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Catàleg 2. S. XVI-XX*, Patronat del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Solsona, 2004, pàg. 244, cat. núm. 306
10. *Museu Diocesà de Lleida...* 1993, pàg. 342, cat. núm. 1061.
11. Miquel UTRILLO, «Dinanderies. Les bacines de llautó del Museu de Pedralbes» a *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, vol. III, 1933, pàg. 8-14; Vegeu també els estudis posteriors de Josep BRACONS, «Bacines» a *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona...* 2004, pàg. 108-117; Àngels CASANOVAS I ROMEU, Jordi ROVIRA I PORT, «Les bacines metàl·liques renaixentistes» a *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*, Generalitat Valenciana, Gandia, 2000, pàg. 381-394. Sobre les bacines del Museu de Lleida, vegeu també les interessants observacions de Ximo Company a les fitxes de catàleg d'aquestes peces publicades a *Millenium. Història i art de l'Església catalana* [catàleg], Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 1989, pàg. 456-459, cat. núm. 361-365 i *Museu Diocesà de Lleida...* 1993, pàg. 257-260, cat. núm. 605-627.
12. Charles LORGUES-LAPOUGE, «Dinanderie dans le comté de Nice» a *L'information culturelle et artistique*, 2e année, núm. 1, gener-febrer 1957, pàg. 183, fig. 4.
13. Per una primera aproximació a aquestes peces, vegeu Gemma YLLA-CATALÀ, «Dotze encensers», a *Catalunya Romànica*, vol. I: *Fons d'art romànic català del MNAC*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, pàg. 427-429. Vegeu també GUDIOL I CUNILL 1933, pàg. 284, 285, 482 i 690.
14. *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Catàleg d'art romànic i gòtic*, Patronat del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Solsona, 1991, pàg. 151, cat. núm. 112.
15. «Quan hagi dibuixat l'alçada [de l'encenser], abans d'estreñer-ne el diàmetre, posa-hi torres a sobre, una d'elles a la part superior, amb vuit costats i amb el mateix número de finestres» (Llibre III, cap. 60)
16. Sobre les campanetes del Museu de Lleida, vegeu *Millenium...* 1989, pàg. 460-461, cat. 366-368 i *Museu Diocesà de Lleida...* 1993, pàg. 260-262, cat. núm. 628-639.
17. GUDIOL I CUNILL 1933, pàg. 483.
18. *Catálogo del Museo Arqueológico-Artístico Episcopal de Vich*, Imprenta de Ramon Anglada, Vic, 1893, pàg. 290, núm. 592.
19. *The Dictionary of Art*, vol. 3, Jane Turner editor, Londres-NovaYork, 1996, pàg. 603.